

О. П. Толочко (Київ)

Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження

Тексту, про який йдеться у цій статті, в певному смислі пощастило у вітчизняній історіографії. Всупереч загальній тенденції розвитку критичного ставлення до джерел у нашій науці довіра до нього з часом тільки зростала. Особливо дивним у цьому відношенні є те, що впевненість у достовірності цього тексту збільшувалася попри той очевидний факт, що єдиним джерелом, яке містить виклад конституційного проекту Романа Мстиславича, є «История Российская» В. М. Татищева — твір сумнозвісної джерелознавчої репутації, а водночас жодної спроби відповідного аналізу ніколи не здійснювалося. Схоже, в оцінці вірогідності цього повідомлення історики дедалі більше схильні виходити з міркувань можливості чи неможливості події в загальному контексті подій початку XIII ст., тобто вирішувати проблему в межах політичної історії, а не джерелознавчих процедур.

Нагадаю, отже, цей контекст. Початок XIII ст. для Києва позначився дедалі зростаючим суперництвом київського князя Рюрика Ростиславича та його зятя Романа Мстиславича, який, на думку багатьох дослідників, саме в цей час виходить на перші ролі в Південній Русі. Це суперництво завершилося тим, що 1202 р. Роман штурмом взяв Київ і позбавив Рюрика великого князіння. Наступного року (у Татищева, однак, під тим самим 1202 р.) Рюрик та союзні йому війська захоплюють місто і вчиняють в ньому нечуванний погром. Розгніваний Роман здійснює похід на Рюрика та змушує того рятуватися в Овручі, однак в результаті довгих переговорів Рюрик знову одержує столицю Русі. 1204 р. Роман укладає договір з Ольговичами та Всеволодом Юрійовичем («а бысть миръ») ¹, а 1205 р. спільно з Рюриком йде у великий похід на половців. Саме після цього походу, під час «мироположення о волостех», в Переяславі сталося, як зазначає літописець, «смятение великое», й Роман схопив Рюрика та насильно постриг того у ченці ². Останні дві події Татищев датує 1203 р. І саме після епізоду з постриженням Рюрика, під тим же роком історик викладає проект Романа.

Варто, очевидно, навести цей текст повністю.

«Как скоро Рюрик с женою и дочерью были пострижены, а сыновья под стражу взяты, въехал Роман в Киев с великою честию и славою. И будучи тут, советовался с князи и бояры о распорядках в Руской земли, чтоб пресечь междоусобиа. И согласяся, послал ко Всеволоду, великому князю, в Суздаль и ко всем местным князем объявить, что он Рюрика для его клятв-вопреступления свергнул с престола. И представил им следующее: «Вы, братия, известны о том, что Киев есть старейший престол во всей Руской земли и надлежит на оном быть старейшему и мудрейшему во всех князьях русских, чтоб мог благоразумно управлять и землю Рускую отовсюду оборонять, а в братии, князех русских, доброй порядок содержать, дабы един другаго не мог обидеть и на чужие области наезжать и разорять. Ныне же видим все тому противное. Похисчают престол молодежи и несмысленные, которые не могут не токмо других распорядать и братию во враждах разводить, но и сами себя оборонить не в состоянии; часто востает война в братии, приводят поганых половцов и разоряют землю Рускую, чим наипаче и в других вражду всеають. Того ради и Рюрик явился винен, и я лишил его престола, дабы покой и тишину Руской земле приобрести, доколе все князи руские, разсудя о порядке руского правления, согласно положат и утвердят. О чем прошу

от каждого совета, кто как наилучше вздумает. Мое же мнение ежели принять хотите, когда в Киеве великий князь умрет, то немедленно местные князи, суздальский, черниговский, галицкий, смоленский, полоцкий и резанский, согласясь, выберут старейшаго и достойнейшаго себе великим князем и утвердят крестным целованием, как то в других добропорядочных государствах чинится. Младших же князей к тому избранию не потребно, но они должны слушать, что оные определят. Когда тако князь великий на киевский престол избран будет, должен старшего сына своего оставить на уделе своем, а младших наделить от онаго ж или в Руской земли от Горыня и за Днепр, сколько городов издревле к Киеву принадлежало. Ежели кто из князей начнет войну и нападение учинит на область другого, то великий князь да судит с местными князи и смирит. Ежели на кого придут войною половци, венгры, поляки или другой народ и сам тот князь оборонится не может, тогда князю великому, согласясь с местными князи, послать помочь от всего государства, сколько потребно. А чтобы местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детям делить, но отдавать престол по себе одному сыну старшему со всем владением. Меньшим же хотя давать для кормления по городу или волости, но оным быть под властью старшего их брата. А буде у кого сына не останется, тогда отдать брату старейшему по нем или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Руская земля в силе не умалаялась. Вы бо ведаете довольно, когда немного князей в Руси было и старейшаго единаго слушали, тогда все окрестные их боялись и почитали, не смея нападать на пределы Руские, как то ныне видим. И если вам нраво съехаться на совет к Киеву или где пристойно, чтоб о сем внятнее разсудить и устав твердый учинить, то прошу в том согласиться и всем обвестить».

Князи, видя сие Романово представление, некоторые хотя не хотели такого устава принять, но, бояся Романа прогневать, обесчались к Киеву съехаться, но не поехали, извиняясь разными невозможностями. А Всеволод, великий князь, бояся старейшинство иному дать ни сам хотя в Киеве быть, отказал Роману, сказав, что «того издревле не было и я не хочу преступать обычая древняго, но быть так, как было при отцах и дедах наших». Роман, получа сей ответ, оскорбился велми и, оставя в Киеве паки Игоря Ярославича, сам возвратился в Галич»³.

Таким є текст, з якого нам відомий проект Романа Мстиславича. Сама фігура цього князя, сильно міфологізована ще польськими хроністами XVI ст., а згодом Татищевим й наступною російською історіографією, була такою, що, викликала довіру до його «західних» смаків у політиці. Саме подібного роду міркуваннями, наприклад, обґрунтовував свій висновок С. М. Соловйов: «Перебуваючи в безперестанних зносінах з прикордонними іноземними державами, де в той час родові відносини княжі змінюлися державними, Русь необхідну підкорялася впливу того порядку речей, який панував у найближчих західних країнах, [Роман — О. Т.] міг, очевидно, стати провідником цих понять на Південній Русі, сприяти на ній зміні родових князівських відносин державними»⁴. С. М. Соловйов, крім того, у відповідності із своєю улюбленою ідеєю пізнього щезнення родових взаємин у князівському середовищі, вважав свідчення Татищева особливо виграшним для себе і, отже, вірогідним. Подібного ж погляду дотримувався й В. О. Ключевський, який зазначив: «Татищев у своєму літописному зводі наводить з невідомого джерела циркуляр, розісланий до всіх місцевих князів... Романом, коли він 1202 р. зайняв Київ... Князі не прийняли цієї пропозиції. На початку XIII ст. спадковість князів в низхідній лінії не була ні загальним фактом, ні загально визнаним правилом, а думка про майорат була, очевидно, нав'язана Роману феодалною Європою»⁵. У минулому столітті, схоже, лише М. С. Грушевський з властивою йому джерелознавчою інтуїцією скептично поставився до повідомлення Татищева. Згадавши цей епізод у примітці до «Истории Киевской земли» («Роман при цьому пише до інших князів цікавого листа... Цей проект належить, звісно, XVIII, а не XIII ст. (див. прим. 569)»⁶, він потім жодного разу не обмовився про нього в «Історії Ук-

раїни-Русі», ні в 2-му, ні в 3-му томах. Однак в більшості своїй старі історики, навіть спеціально займаючись проблемою міжкнязівських стосунків, воліли взагалі не згадувати проєкт Романа як, очевидно, досить сумнівний документ (наприклад, О. Є. Пресняков). Повернення довіри до повідомлень Татищева відбулося завдяки Б. О. Рибаків, який 1963 р. припустив можливість фольклорного походження відомостей, а в пізнішій праці зазначав, що вони походять «з одного з літописів, що не дійшов до нас і був використаний В. М. Татищевим»⁷. Слідом за Б. О. Рибаківим схильний вважати цілком вірогідним повідомлення Татищева й М. Ф. Котляр, який розвинув ідею давньоруського генезису тексту Романового «доброго порядку» в «Історії Російській», «куди (цей проєкт — О. Т.) потрапив з якогось втраченого нині давньоруського джерела. Можливо, цим джерелом була початкова частина Галицько-Волинського літопису за перші п'ять років XIII ст., що не дійшла до нашого часу. В цій частині, судячи по початковому реченню, що збереглося..., мав міститися життєпис Романа Мстиславича як галицько-волинського князя»⁸. Так само довіряє повідомленню Татищева, «в основі якого, безсумнівно, давньоруське джерело», й П. П. Толочко⁹.

Таким чином, історіографічна ситуація нині така, що повідомлення Татищева в літературі розглядається як цілком автентичне, більше того, поступово переходить до розряду істин, що вже не потребують особливих доказів і які можна знайти навіть у популярних виданнях.

Легко помітити, що впевненість усіх названих авторів у надійності тексту Татищева підтримується аналізом смислу Романового проєкту, спробами вписати його у політичну практику й уявлення тогочасної Русі. І хоча «добрий порядок» Романа надто очевидно суперечить усьому, що ми насправді знаємо про міжкнязівські взаємини XIII ст., система виборності київського князя шістьма курфюрстами надто сильно нагадує систему Священної Римської імперії (і вже одним цим підозріла, що було зрозуміло вже самому Татищеву), а примогенітури Русь так ніколи й не знатиме ще протягом століть, названий дослідницький підхід все ж дає змогу вбачати у проєкті новаторські ідеї непересічного князя. З іншого боку, явна сенсаційність і модернізм «доброго порядку» Романа також не можуть бути вирішальними аргументами для верифікації повідомлень Татищева, бо статичність і консервативність давньоруської політичної ідеології все ж не виключають можливості новацій. І хоча кожний історик, бодай трохи знайомий з доктринами влади XI — XIII ст., міг би навести досить велику кількість міркувань на доказ неможливості подібного роду ідей у контексті політичної культури домонгольського часу, така вже природа нового, що воно не завжди безпосередньо виростає з попереднього.

Тому, очевидно, сам принцип «вірогідності» проєкту Романа Мстиславича не може бути продуктивним методом для визначення джерелознавчої надійності тексту проєкту. Якщо у нас лишається, незважаючи на всі переконання авторитетів, підозра, що перед нами фальсифікат (а саме таке відчуття у автора цієї статті), мусимо піддати текст Татищева суто джерелознавчим процедурам, цілковито абстрагуючись на цей час від його змісту.

Мало коли згадують (а коли й роблять це, то лише переповідаючи зміст), що Татищев супроводив виклад Романового проєкту приміткою (№ 569), в якій вказав на джерело своїх відомостей і обставини їх одержання. Здається, тільки М. С. Грушевський багатозначно натякнув на її значення для розуміння усього тексту. Як і у багатьох інших своїх побіжних зауваженнях, історик був абсолютно правий. Саме ця примітка, як здається, містить в собі ключ до розгадки.

Наведу і її повністю:

«Сие Романово предложение ни в одном манускрипте, которые я в руках моих имел, не находится, а сообщил мне Хрушев выписанное и сказал, что выписано в Новеграде из древняго летописца и писано было древним наречием, которое мы с ним переложили, как здесь. А хотя мне оно несколько сомнительно было, однако ж видя: слог онаго древний, которого он сам сочинить не мог; 2) что сия форма правления подобна Немецкой империи, ко-

торує нікто за лучшую почесть не может, и Хрущев сам, многие в том пороки довольно разумея, не хвалил, как я довольно его мнение знал, что он у нас монархию прочим предпочитал; 3) число шести избирателей не безопасно, ибо по три разделяясь, ко окончанию привести не возмугут, разве седьмой в описании проронен. Что же в местных наследие одному старейшему сыну полагал, оно весьма изрядно, и естли бы сие тогда утвердилось, то б, конечно, такого великаго вреда от татар не приключилось»¹⁰.

Залишимо в стороні запевнення Татищева в абсурдності документа як підстави його автентичності, врешті, це розповсюджений спосіб джерелознавчого мислення й у наші часи. Звернімо увагу на опис обставин одержання тексту. Вони досить загадкові: на власні очі оригіналу історик не бачив, виписку йому привіз А. Ф. Хрущов, який хоча й не добре знав «древний слог», все ж спромігся переписати, а згодом і перекласти текст; що за літопис, з якого зроблено виписку, і яка насправді його древність, не зазначено. І ще одна двозначність: який саме з двох Новгородів (Великий чи Нижній) мається на увазі?

Що, однак, найважливіше, так це варіанти приміток, на які жодного разу не зверталася увага. В основу видання 1963 року було покладено текст приміток з першого друкованого видання (Міллерівського), як найбільш повного і такого, що відбиває остаточний етап роботи над ними самого Татищева¹¹. Однак у виданні 1963 р. до тексту Міллерівського видання наведено різночитання з так званого Воронцовського списку (архів ЛВІІ, ф. Воронцових, (36), оп. 1, № 647). Порівняння цих двох текстів дає досить цікаві результати. Не звертаймо поки що уваги на зміни Татищевим тексту примітки 569, про них (як і про зміни у основному тексті проекту) мова піде нижче. Важливо, що історик скоригував головне — джерело своїх відомостей. Якщо в Міллерівському виданні він назвав своїм інформатором А. Ф. Хрущова, то у Воронцовському списку стоїть ім'я П. М. Єропкина¹², згодом двічі замінене (!). Дивна обставина: чи на час остаточного редагування Воронцовського списку Татищев забув, хто саме зробив для нього виписку, чи з якихось причин вважав за доцільне не афішувати його ім'я, чи (також можливо) намагався приховати саме джерело або ускладнити його перевірку. Воронцовський список єдиний, в якому згадується архітектор Єропкін як інформатор Татищева. Однак в ньому міститься друга редакція приміток Татищева до другої частини «Истории Российской», і саме до нього через низку протографів сходить текст Міллерівського видання¹³, в якому враховано цю правку Татищева. З іншого боку, очищений від виправлень Татищева Воронцовський список приміток до другої частини має бути тотожним тексту першої редакції, представленої Академічним списком (БРАН, ВР. 17.17.11)¹⁴.

Таким чином, доходимо висновку, що ім'я Хрущова з'явилося лише в процесі підготовки Татищевим другої редакції. У першій редакції другої частини особою, що виписала для автора «Исторіі Російської» текст Романового проекту, значився Єропкін.

Цей дуже важливий слід, що веде до першої редакції другої частини «Исторіі Російської», допоможе з'ясувати не тільки час зміни примітки, а й час появи тексту Романового проекту в «Исторіі».

Знаменно, що Татищев продовжував роботу над текстом Романового проекту й після того, як було завершено основу Воронцовського списку (використаного у виданні 1963 р.). Деякі з його правок можна розцінити як суто стилістичні (так, після слова «разорять» було закреслено «не смели», замість слова «повиноваться» вставлено «слушать»)¹⁵. Проте деякі з них мають смислове навантаження й змінюють смисл оригіналу. Так, замість «местным князем владимирским» Татищев виправляє «местные князи, суздальский...»; у фразі «отдать брату старейшему по нем» викреслено продовження «или его сыну»¹⁶. Схоже, що Татищев, редагуючи Воронцовський список, вагався щодо найкращого варіанту романових пропозицій. Звичайно, уважного читача здивує в тексті Романового проекту значна частина анахронічної термінології та понять, не властивих XII — XIII ст., але доти, доки маємо

справу з «перекладом», не має можливості кваліфікувати їх як доказ анахроністичності й усього документа. Адже все це могло стати результатом своєрідної перекладацької техніки самого Татищева. Втім, є можливість подолати цю перешкоду.

Історики в переважній більшості користуються 2-м та 3-м томами видання 1963 року, в яких опубліковано другу редакцію другої частини. Водночас поза увагою залишається 4-й том того ж видання, в якому опубліковано першу редакцію (за Академічним списком). Це саме та редакція, яку Татищев підготував «древним наречием», як він називав свій давний стиль. У тексті першої редакції також знаходимо конституційний проект Романа Мстиславича, однак тут він поданий «древним наречием», тобто, треба гадати, являє собою той «оригінал», який було йому представлено Єропкіним або Хрущовим.

Наведу цей текст:

«Седя же Роман в Киеве, нача гадати со князи и дружиною о устрое Руские земли. И уложивше, посла ко Всеволоду в Володимерь и всем местным князем обесити, иж Рюрика крестнаго деяя преступления свергл со Киева, реки има тако: «Се, братие, весте, оже Киев есть старейший стол в Русстей земли и достоит на нем княжити старейшему и смысленнейшему во всей братии, абы могл управити добре и землю Рускую всюду обороняти и содержать поряд во братии, да не преобидит един другаго и не наскакует на чужу волость. А се ныне видим, иж се не тако деет, наскакуют молодшие и неумнии, не могуще не толе землю уряжати и во братии ряд полагати, они сами себе обороняти. Ото ж востает рать межи братии, ведут поганых и губят землю Рускую и пачее котору во братии воздвижут. Сего деяя Рюрик явися неправ, и свергох его, абы покой устроити в земли Руской, доколе всии братия, погадав о устрое, како бы ти уложити, и пытаю вы, како пригодаете. Яз же вам так молвлю, ач хочете, да егда князя в Киеве бог поимет, сошедшеся во Киев местные князи, владимирский и черниговский, и галицкий, и смоленский, и полоцкий, и рязанский, и погадав, изберут старейшаго и годнейшаго мужа себе и утвердят крестным целованием, яко в иных умных землях творится, младшия князи не треба, а послушают сих старейших. И егда князь великий в Рускую землю на киевский стол изберется, имат старейшаго си сына оставити на своей отчине, а молодшим поделити або тамо, або в Русстей земли волости от Горыня и за Днепр, елико городов испокон потягло ко Киеву. А егда кто от братии воздвижет котору и наскочит на чужу волость, он да посудит с местными князи и омирит. А егда на кого придут ратнии половци, или угре, или ляхи, или ин народ, и сам той князь оборонитися не может, ино князь великий, снесшися со братиею, местными князи, и послют помощь от всея Руския земли, елико тебе. А иж бы местные князи не малились, не годно волости сыном делити, но отдавати стол по себе единому старейшему со всею волостию. Меньшим же ач дати на прокорм по городу, або по селу. И сии имут ходити под рукою старейшаго си брата. Нет ли кому сына, ото ж дати брату родному. Нет ли брата роднаго, ино дати старейшему его рода, абы руская сила не малилась. Весте бо добре, егда немноги князи в Русстей земли были и старейшаго послушали, тогда вси окрестнии бояхуся и чтяху и не смеяху ратовати, яко ныне зрим. И ач вам любо, снитидесь ко Киеву и, погадав, положим ряд». Князи же, видевше се, ови ач не хотяху, но не смеяху Роману сердца вередити, прирекоша ехати ко Киеву и не ехаша. А Всеволод, бояся сам старейшинство иному дати, ни сам хотя в просто Руси жити, отрече Романови, глаголя: «Се, брате и сыну, испокон тако не бысть. И яз не могу преступати, но хосчу тако быти, яко бысть при отцех и дедах наших». Роман же, слышав се, оскорбися вельми, иде Галичу»¹⁷.

Цей оригінал Романового проекту, що, як виявляється, зовсім не втрачений безслідно, дає змогу зробити чимало спостережень. По-перше, очевидно, що не йдеться про літописний текст. Це стилізація під літопис і місцями невдала. По-друге, порівняння оригіналу першої редакції з перекладом,

здійсненим для другої редакції, засвідчує, наскільки авторським вважав цей текст сам Татищев і наскільки сильно міг у нього втручатися.

У другій редакції (перекладі) історик зробив цілу інтродукцію до документа, і замість лаконічного «седа же Роман в Києве» ми читаємо: «Как скоро Рюрик с женою и дочерью были пострижены, а сыновья под стражу взяты, въехал Роман в Киев с великою честию и славою». «Дружина» оригіналу замінена у перекладі на «бояр». Після відмови князів з'хатися до Києва у другій редакції додано «извиняясь разными невозможностями».

Отже, впевнюємося, що Татищев не вважав текст першої редакції чимось канонічним, сталим, так само, як і текст другої (пор. наведені вище виправлення Воронцовського списку).

Порівняння першої та другої редакцій свідчить, що Татищев робив не лише стилістичні, а й смислові правки. Так, у документі, писаному «древним наречием», Роман посилає посольства до Всеволода у Владимир і сам Всеволод названий князем владимирським, а в другій редакції посольство вирушає до Суздаль, а титул Всеволода, що в Воронцовському списку через недогляд все ще значився як владимирський, виправляється, відповідно, на «князь суздальський» (пор. вище). І зрозуміло чому: трохи вище, у тій же статті 1203 р., у Воронцовському списку Татищев в описі посольства Романа до Всеволода приписав «в Суздаль»¹⁸. Очевидно, з певного часу в нього з'явилася стійка впевненість, що Всеволод Юрійович сидів у Суздалі, і він послідовно заміняє Владимир першої редакції на Суздаль у другій (або додає Суздаль в тих місцях, де місто Всеволода в першій редакції не зазначено)¹⁹.

Інший приклад. У тексті «оригіналу» (перша редакція) Роман пропонує в разі відсутності у князя сина віддати стіл «брату родному», а в другій редакції — вже «брату старейшему по нем»; коли ж і такого не знайдеться, то перша редакція рекомендує віддати стіл «старейшему его рода», друга ж натомість, «кто есть старейший по линии в роде его». Таким чином, від редакції до редакції Татищев усуває можливі двозначності й непорозуміння при трактуванні для когось не зрозумілих настанов Романа. Нарешті, в самому кінці витягу з невідомого літописця вставляється відсутня у першій редакції вказівка на те, що Роман, йдучи в гніві з Києва, лишає тут Ігоря Ярославича²⁰. Це власний здогад історика, зроблений ним за аналогією з першим випадком захоплення Романом Києва 1202 р. (у Татищева під 1201 р.).

Як бачимо, зміни, внесені Татищевим до другої редакції, далеко виходять за межі допустимих і часом неминучих неточностей перекладу. Власне, це не стільки переклад, скільки редагування тексту.

Таким чином, висновок, який можемо зробити з цих спостережень, той, що Татищев поводився з документом у властивій йому редакторській манері, не роблячи різниці між ним та своїми власними текстами.

До тексту Романового проекту в першій редакції він також подав примітку (№ 429), яку згодом сильно поправив для другої редакції. У першій редакції інформатором названо без вагань Єропкіна. Відсутня вказівка на давній «слог» новгородського літописця і дуже важлива згадка про спільний переклад сучасною мовою. Відсутнє також і запевнення в тому, що його інформатор (в даному разі Єропкін) перед усіма формами правління відавав перевагу монархії²¹. Таким чином, якщо вірити першій редакції, спільного перекладу не здійснювалося, і, отже, до часу створення другої редакції «Історії» текст залишався на «древнем наречии». Лише тоді Татищев самостійно переклав його сучасною мовою, значить одночасно з перекладом і решти тексту «Історії» (слід зазначити, що переклад «Історії» з «древнего наречия» на «настоящее» для другої редакції Татищев збирався і, очевидно, таки доручив якимось ченцем)²².

Другу редакцію другої частини «Історії» історик завершив у середині 1750р., незадовго перед смертю²³. Увесь час з 1746 по 1750 р. він безвизно перебував у Болдині, й наукові відомості доходили до нього лише завдяки надходженню книжок з Академії та листуванню. Таким чином, виправлення

тексту Романового проекту, а також зміна примітки не диктувалися новими даними, і, отже, пов'язані виключно з авторською активністю самого Татищева.

Коли ж, однак, текст оригіналу конституційного проекту Романа Мстиславича потрапив до рук Татищева? Якщо вірити йому (в обох варіантах примітки), то верхню межу встановити неважко. І радник Екіпажної контори А. Ф. Хрущов, і придворний архітектор П. М. Єропкін були замішані в змові А. П. Волинського і невдовзі страчені. Отже, Татищев мав одержати текст від одного з них принаймні до 1740 р. Ще точніше: це могло б статися під час перебування історика в Петербурзі 1739 р., коли він привіз перший варіант «Історії» і жваво обговорював її, в тому числі й з членами гуртка А. П. Волинського. Ця дата є, як бачимо, ще однією, може, найважливішою суперечністю Татищева.

Наявність тексту Романового проекту вже в першій редакції «Історії», на перший погляд, не суперечить свідченням Татищева. У якійсь формі текст «Історії» був готовий вже 1740 р. Однак 1741 р. Татищев, не завершивши праці, з новим призначенням виїхав спочатку до Царицина, а згодом — до Астрахані, того ж року його призначають губернатором і тому він був змушений перебувати в Астрахані до кінця 1745 р., а після відставки — у власному маєтку в Болдіні. Саме до цього часу й відноситься завершення роботи над другою частиною «Історії» в «древнем наречии». Тільки 1746 р. в травні він зміг вислати працю до Академії наук²⁴. Текст, надісланий істориком до АН, є той самий Академічний список, покладений в основу 4-го тому останнього видання.

Палеографічні особливості Академічного списку дуже важливі для нашої теми. Виявляється, що Татищев не припиняв роботи над списком під час перебування в Астрахані і Болдіному. «Роки, що минули від 1741 до 1746 р., виразно позначилися на долі тексту, що міститься в нашому рукопису. Саме в ньому різко розрізняються два перемешованих шари — кожний з іншою нумерацією посилань на примітки (тут і далі виділено мною — О. Т.)»²⁵. Саме ця обставина, відзначена новітнім видавцем, як здається, дає можливість досить точно датувати час появи Романового проекту в тексті «Історії».

Перший шар аркушів, ранній, має посилання на номери приміток, що відповідають їх початковому числу — 434, але згодом у цих аркушах початкові номери були переправлені на нові, відповідні остаточній їх кількості, яка зросла до 500. В іншому, новішому шарі є остаточна нумерація приміток і правка номерів тут відсутня. «Безсумнівно, ці аркуші не потребували ніякої правки номерів приміток тому, що вони були знову переписані в той час, коли вже було складено нові примітки й встановлена їх нова нумерація»²⁶. Дуже знаменно, що аркуші, на яких вміщено текст проекту 1203 р., як видно з таблиці порівнянь, вміщеної С. Н. Валком, потрапляють якраз до більш нового шару, пізнього (власне, сторінка, на якій завершується текст Романового проекту, є останньою в шостій серії нових аркушів). Дуже примітний висновок С. Н. Валка: «Одна та обставина, що для одних сторінок виявилася достатньою лише правка номерів приміток, але не було ніякої потреби в правці тексту, для інших же знадобилася не тільки правка номерів приміток, а й переписування всього тексту сторінок, свідчить, що і текст цих останніх сторінок з виправленою нумерацією є не первинним текстом 1741 р., а текстом, який Татищев піддав істотній правці в наступні роки і тому потребував нового його переписування. Інакше кажучи, цей текст є підсумком роботи Татищева не до 1741 р., а підсумком його настійної наступної п'ятирічної роботи над текстом, що завершилася лише до 1746 р.»²⁷.

Отже, є всі підстави гадати, що нові аркуші, в тому числі й текст Романового заповіту, відбивають стан рукопису при підготовці його до відправки в Академію і з'явилися в Болдіні безпосередньо перед тим. Таким чином, зрозуміло, що проект 1203 р. потрапляє до Татищева лише в Болдіні 1746 р. У першому варіанті рукопису, завершеному 1741 р., такого тексту ще не містилося.

Однак у 1746 р. ні Єропкін, названий в першій редакції примітки, ні Хрущов, вказаний у другій, цього тексту Татищеву представити не могли, хоча б з тієї простої причини, що обидва на той час вже були страчені (про лукавність інформації щодо спільного перекладу тексту разом з Хрущовим вже йшлося вище). Вони його, очевидно, й не подавали. Додатковим підтвердженням того, що сама примітка з роз'ясненням обставин набуття рукопису проекту 1203 р. з'явилася в останній момент, є порівняльна таблиця нумерації приміток, вміщена видавцями «Історії». Виявляється, що в початковому варіанті (Академічний список) такої примітки взагалі не було, з'являється вона тільки в остаточному варіанті 1746 р. (друга нумерація Академічного та початкова нумерація Воронцовського списків) під № 429, звідки в відредагованому вигляді потрапляє до Міллерівського видання під № 568²⁸. Примітка міцно зв'язана з текстом Романового проекту, і якщо вона виникає лише 1746 р., необхідно визнати, що й сам текст з'являється одночасно з нею.

Таким чином, перед нами дві можливості: або визнати текст конституційного проекту Романа Мстиславича 1203 р. плодом творчості самого Татищева, або ж вважати, що тільки цього року він наважився вставити цей документ у свою «Історію» (що також не виключає його авторства).

Спробуємо розглянути другий варіант. Певні вагання Татищева щодо імені інформатора при деякій симпатії до історика можна розцінити не як спробу приховати справжнє походження документа, а як наслідок якихось політичних міркувань. Дійсно, і Єропкін, і Хрущов до певного часу фігури не надто вдалі для згадування, оскільки обидва в правління Анни Іоанівни були *persona non grata*. Як учасники змови Волинського, вони не відносилися до бажаного кола знайомств, а їх причетність до «Історії», очевидно, могла кинути тінь на благонадійність цього твору. Відомо, наприклад, що Татищев не згадує в першій редакції й самого Волинського. У 1739 — 40 рр. вони обидва небезпечні рівною мірою, а на 1741, і тим більше на 1746 рр., за нового царювання, згадка про них була вже цілком безпечною. Більше того, заміна імен мала б смисл, коли б один з них не був причетний до справи Волинського, коли ж обидва до неї належали, з політичних міркувань посилення на них виглядало б рівноцінним.

Однак сама присутність цих імен в контексті Романового проекту є досить важливим слідом. Добре відомо, що Татищев і сам симпатизував конфідентам Волинського й не був заарештований разом з ними лише через те, що вже знаходився в Петропавлівській фортеці за звинуваченням у зловживаннях в Оренбурзькій комісії²⁹. Проте 1739 р., приїхавши до Петербурга, саме в колі людей, близьких до Волинського (в тому числі Єропкина та Хрущова), Татищев одержував інтелектуальну підтримку й сприяння. На вечорах у Волинського він читав глави з «Історії» й, за словами Д. А. Корсакова, «читання «Истории Российской» збуджувало в гарячих головах Волинського та його співбесідників масу запитань та аналогій сучасних подій з минулими»³⁰. Остання фраза, гадаю, є ключовою для розуміння генезису проекту Романа Мстиславича. Не важко помітити саме аналогію між ідеями Романа та ідеями конфідентів Волинського. Виборність монарха, обмеження його компетенції шляхетською радою, врешті проблема наслідування престолу, болісна в часи Анни Іоанівни, все це збігається. Таким чином, конституційний проект 1203 р. є політичним памфлетом, що вийшов з кола одноподумців Волинського, очевидно, в 1739 р. Проект Романа Мстиславича мав стати свого роду предтечею та історичною санкцією «Генерального проекту» самого Волинського. Навряд чи автором першого міг стати Хрущов чи Єропкін. Обидва були аматорами, і Татищев, треба гадати, вірно оцінював їх можливості. Один з них, можливо, подав саму ідею, але через сім років Татищев уже нетвердо пам'ятав, хто саме — Єропкін чи Хрущов. Єдиним з цього кола здатним до подібного роду імітації літописного тексту був сам Татищев.

Справді, довгими роками пишучи свою «Історію» «древним наречием», стилізуючи і мову і форму свого твору під давньоруський літопис, Татищев

володів усім необхідним для такого задуму інструментарієм. Під кінець роботи, 1745 р., він навіть скаржився, що переклад на сучасну мову для нього утруднений тим, що йому важко «позбутися словесних навичок, набутих під час занять текстами, написаними давньою мовою»³¹.

Відзначимо насамперед, що ідеї, вкладені істориком в уста Романа, це насправді улюблені ідеї самого Татищева. Так, Роман пропонує встановити порядок наслідування князівських столів від батька до сина або ж, як посилює в другій редакції автор, до того, «кто есть старейший по линии в роде его» (див. вище). Але ж це не тільки ідея, а й фразеологія самого Татищева! Так, у спеціальній примітці № 508 до глави 25(26) з приводу заяви Андрія Боголюбського про власне старійшинство історик пише: «Андрей, видится, неправо старшинство в линию возводительную требовал, но по всем законам нисходительная правее, да сей беспорядок в старшинстве давно к великому государства вреду введен, н. 359, 378, гл. 46»³². Пор. в проекті Романа: «А буде у кого сына не останется, тогда отдать брату старейшему по нем или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Руская земля в силе не умалялась»³³. Примітки, на які радить звернути увагу Татищев, трактують той же предмет — негаразди в державі через неврегульованість процедури престолонаслідування. У примітці 378, наприклад, вперше виникає ідея примогенітури: «Сей беспорядок, что дядья сыновьям умершаго ближайшим наследником предпочитались, великим безпутством и разорению государства причиною был, как по сем на Мстиславе то достаточно видимо; но царь Иоанн I законом оное пресек»³⁴. Пор. у проекті: «А чтоб местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детям делить, но отдавать престол по себе одному сыну старшему со всем владением... Вы бо ведаете довольно, когда не много князей в Руси было и старейшаго одного слушали, тогда все окрестные их боялись и почитали, не смея нападать на пределы Руские, как то ныне видим»³⁵. З примітки 365 стає зрозумілим, що Татищева хвилювала й проблема виборності київського князя: «Сие избрание государя (Володимира Мономаха. — О. Т.) погрешно внесено: ибо по многим обстоятельствам видим, что силы киевлян в том не было и брали сущие наследники по закону, или по заветам, или силою... Но здесь может та причина ко избранию правильною почестья, что у Святополка сына достойнаго не осталось, а прочие сродством были равны»³⁶.

У проекті Роман розпочинає послання до князів ствердженням старійшинства Києва й описом шкод для нього від усобиць: «Киев есть старейший престол во всей Руской земли... Похисчают престол молодшие и несмысленные, которые не могут не токмо других распорядать, но и себя оборонить не в состоянии; часто востает война в братии, приводят поганых половцов в разоряют землю...», для чого, власне, і потрібна примогенітура. Однак виявляється, що Роман розвиває думку, вже викладену Татищевим у примітці 509 до згаданої глави 25(26), пор.: «Киев, хотя по древности престолом великих князей почитался, и к получению онаго льстясь, великия междуусобия и кровопролития с разорением подданных приключились, через что ни един град в Русии столько не терпел, как Киев. Но князи, неразумным разделением детям принадлежущих оному городов, в такое безсилие пришли, что принуждены других повелениям повиноватися, н. 191, 263, гл. 46»³⁷.

Таким чином, виявляється, що історик компонує проект Романа з власних ідей, то тут, то там розкиданих в тексті «Історії». Власне, Роман пропонує виправлення всього того, що непокоїть Татищева в руській історії і в чому він бачає головні вади державного устрою Русі. Схоже, що в образі Романа Мстиславича Татищев дає шанс руській історії виправитися «як раз напередодні навали полчищ моголо-татар». Для нас, однак, важливо, що практично усі ці примітки вносилися істориком при підготовці остаточного варіанту першої або ж під час роботи над другою редакцією, тобто викладені в них ідеї хвилювали його одночасно з «віднайденням» тексту Романового проекту (але цікаво, вказуючи в кожній з наведених приміток місця з

«Історії», де йдеться про аналогічні випадки, Татищев жодного разу не згадує проєкт Романа — такий виграшний для цієї теми сюжет!»

Встановивши авторство конституції 1203 р., можемо дещо зрозуміти й з техніки стилізації. Загалом риторика Романа сильно нагадує тон літописної оповіді про підготовку Любецького з'їзду. Саме ситуацію 1097 р. сюжетно реконструює Татищев: упокорення винуватця усобиць (Олега Святославича, Рюрика Ростиславича), проєкт перевлаштування міжкнязівських взаємин, пропозиція з'їзду й повне фіаско в результаті. Однак Любецький з'їзд став не тільки джерелом натхнення для Татищева, але й джерелом текстуальних запозичень.

Пор.:

ПВЛ

«Придоша Святополкъ и Володимерь... и сняшася Любячи на оустроенье мира». (1097)

«Святополкъ и Володимеръ посла къ Олгови, глаголюща сице: Поиду Киеву, да порядъ положимъ о Русьскѣи земли» (1096)³⁸ «Придѣга на столь отецъ нашихъ и дѣдъ нашихъ, яко то есть старѣишей градъ въ земли во всей Къевѣ, ту достоинно снятися и порядъ положити». (1096)³⁹.

«Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору дѣюще, а половци землю нашу несутъ розно.»(1097)⁴⁰

«Володимеръ же слышавъ, яко ятъ бысть Василко и слѣплень, оужасеся, и всплакавъ и рече: сего не бывало есть в Рускои земљи, ни при дѣдѣхъ нашихъ, ни при отцѣхъ нашихъ» (1097)⁴¹.

Татищев

«Седя же Роман во Киеве, нача гадати со князи и дружиною о устрое Руские земли»

«Посла ко Всеволоду... и всем местным князем..., реки има тако: «Се, брате, весте, оже Киев есть старейший стол в Русстей земли и достоин на нем княжити старейшему..., абы могл управити добре... и содержати поряд во братии...»

«Ото ж востает рать межи братии, ведут поганых и губят землю Рускую и пачее котору во братии воздвижут».

«А Всеволод... отрече Романови, глаголя: «Се, брате и сыну, ископн тако не бысть. И яз не могу престувати, но хощу тако быти, яко бысть при отцехъ и дедахъ нашихъ».

Не зайве, очевидно, нагадати, що для Татищева це був, на жаль, не єдиний випадок введення до «Історії» памфлетів, що так чи інакше вийшли з кола, близького до Волинського. Давно вже зверталася увага на «уривок полоцького літопису», вміщеного істориком під 1217 р. (до речі, у примітці Татищев також інформатором називає Єропкина)⁴². Сюжет цього уривку такий. Полоцький князь Борис, одружившись другим шлюбом на дочці поморського князя Святохні, яка таємно зберегла католицтво, в усьому потурає їй та її поморському оточенню. Для цього він навіть відсилає від себе своїх синів від першого шлюбу Василька і Вячка, яких, до того ж, мачуха хотіла знищити. В Полоцьку хазяйнують зайди-поморяни, Святохна спільно з ними зважується навіть на змову проти Бориса та його синів (бо планує передати полоцький стіл власному синові Володиміру-Войцеху), та врешті розлючений іноземним правлінням народ, керований руськими боярами, скидає ярмо поморян і чинить над ними самосуд. Скажемо словами Д. А. Корсакова: «Аналогія становища Полоцька в XIII ст. із становищем Росії під час царювання Анни Іоанівни вражаюча. Роль поморян тотожна ролі німців, а доля синів Бориса від першої дружини нагадує долю Єлизавети Петрівни (якій, додамо від себе, Волинський та його спільники дуже симпатизували. — О. Т.). Так само не можна не бачити схожості у становищі Святохні і Бірона та сина першої — Володимира-Войтеха і Анни Леопольдівни»⁴³. Д. А. Корсаков в даному разі просто переповів погляд Лижина⁴⁴, заснований на тлумаченні змісту «полоцького літопису». Коли ж до цього тексту придивитися уважніше, виявиться, що метод роботи над ним цілком тотожний з роботою над проєктом Романа. Та ж сама лексика і синтаксичні конструкції, що видають автора XVIII ст.⁴⁵, ті самі зловживання сполучниками «ач», «иж»⁴⁶, «абы» тощо. Є тут і прямі текстуальні паралелі з проєктом Романа та його літописним джерелом, що видають руку того ж автора, пор.:

ПВЛ

1203

1217

«Святополкъ и Володимеръ посла къ Олгови, глаголюща сице: Пойду Киеву, да порядъ положимъ о Русьстѣи земли». (1096)

«Посла ко Всеволоду... реки има тако: «Се, брате, весте, оже Киев есть старейший стол в Рустей земли и достоин на нем княжити старейшему... абы могл управити добре... и содержати поряд во братии...»

«Люди же полоцстии... начаша Бориса просити о сынех, абы привел я Полоцку и о волостех поряд положил, иж Василько можаше добре люд правити».

Зрозумілий і взірєць наслідування статті 1217 р. Якщо для проекту Романа за такий служив Любецький зїзд, то для опису заворушень серед полочан — київське повстання 1147 р. Пор., напр., опис посольства Ізяслава Мстиславича до киян та Василька до полочан:

Іпат., 1147

Татищев, 1217

«В то же время Изяславъ посла Киевоу, къ братоу своему Володимироу... и къ Лазореву тысячскому и рече имъ: Созовите Кияны на дворъ къ святѣи Софѣи, ать мои посолъ явить рѣнь мою к ним и скажуть лєсть черниговских князи. Кияном же всимъ съшедшися от мала и до велика къ святѣи Софѣи, на дворъ. Вѣставшем же имъ в вѣчи, рече имъ Изяславъ посолъ: Цѣловаль вы князь свои. Азь бяхъ вамъ явилъ се: доумаль есмь со братомъ своимъ Ростиславом и съ Володимиромъ съ Изяславомъ Давыдовичема понти на стрѣя своего... Се же вы являю: се Володимеръ Давыдовичъ и Изяславъ и Всеволодичъ Святославъ... надо мною лєсть оучинили, хотели бо мя яти, любо оубити... Ти бо соутъ не мене одного хотѣли оубити, но и вас искоренити. То же слышавше народ, оттоле поидоша на Игоря...»⁴⁷.

«Василько ж не иде сам, а посла лист к полочаном с паробком своим... Он же, пришед, яви лист той тиуну Жирному. И той, нощию созвав неколико добрых муж, яви има и начат просити со слезами, иж бы попрямили князем своим. Тии же, познавше лєсть Святохнину и свою гибель, заклывшеса вси и уложивше помалу намовити люди и созвати на вече. И на Спасов день, управившеса, зазвониши на вече, и егда *снидошѣся* людие, почтоша лист Васильков... Тогда вси смятошася и приступивше ко двору княжу».

Замкнення княгині у лазні після віча, очевидно, має своїм прототипом аналогічні дії щодо половецьких ханів у 1093 та 1095 рр.:

«Святополкъ же... изъймавъ слы, всажа и в ыстобъ-ку»⁴⁸

«вземше книгиню, запроша и в ыстобце»⁴⁹.

«И яко влезоша въ истобку, тако запрени быша»⁵⁰.

Опис пограбування прийшлих поморян народом, хоча і дуже клішований, можливо, почерпнутий з літописного епізоду пограбування полочанами та дручинами 1159 р. дружини Гліба Ростиславича:

«...А Гльба Ростиславича выгнаша и двор его разграбиша горожане, и дружину его»⁵¹.

«А поморян и любовников ея, испытав и облича, избиша, а домы разграбиша, а инех изгнаша»⁵².

Можливо, однак, що «поморяни» Татищева в даному разі адекватні «судальцям», яких убивали кияни після смерті Юрія Володимировича Долгорукого: «И много зла створися в ть день: разграбиша дворъ его красной и другыи двор его за Днѣпром разъграбиша... Избивахуть суждалци по городомъ и по селомъ, а товаръ ихъ грабляче»⁵³.

Очевидно, пошуки літописних відповідників, що послужили будівельними матеріалами для створення «полоцького літопису», можна було б продовжити, однак, це виходить за межі безпосереднього завдання цієї статті. Важливо, що, по-перше, Романів проект є не унікальним випадком в «Історії», що Татищев вже до цього наважувався з якихось міркувань вставляти в свою працю політичні памфлети, і, по-друге, що вони позначені виразними рисами однієї руки. «Полоцький літопис» присутній вже в першому

варіанті «Історії», ще до її переробки перед відправкою до Академії наук (і, відповідно, до «знахідки» проекту Романа Мстиславича). Як зазначалося, Татищев вказав, що цей уривок він виписав з літопису Єропкина і тільки через обмаль часу, а згодом через віддачу літописця для переписки не зміг зробити докладніших витягів⁵⁴. На цій версії Татищев стояв і відсилаючи «Історію» до Петербурга, і в другій редакції. Коли так, то можемо здогадатися, чому замінено Єропкина на Хрущова у примітці про проект Романа: два памфлети, одержані від однієї особи, справді, були б підозрілими. Щоправда, існує й інша версія. Татищев знав, що після страти чоловіка вдова Хрущова розпродала «врознь» його бібліотеку і, отже, міг сподіватися, що ця обставина врятує його від пересвірки⁵⁵.

Хитання Татищева щодо імені інформатора, як здається, можуть допомогти встановити й верхню межу заміни одного імені іншим у примітці до Романового проекту. З очевидних причин це не могло статися раніше 1746 р. (дати «знахідки» самого проекту Романа Мстиславича). Відомо, однак, що на момент відсилки до Академії наук тексту другої частини «Історії» перша ще не була завершена, і історик довелося змиритися з цим прикриттям для нього фактом, включивши до відісланого рукопису лише короткий виклад попереднього матеріалу. Завершення тексту першої частини відбувалося пізніше⁵⁶. Вказавши в другій частині і Єропкина, і Хрущова, Татищев змушений був згадати обох і в першій частині, в главі 7 «О списках или манускриптах, употребленных к сему собранию»: «Сверх сих (тобто згаданих вище рукописів. — *О. Т.*) от разных снискательных о истории русской людей, яко весьма о том прилежно трудившихся, но в несчастье впадших, Волинского, советника Хрущова и архитектора Еропкина, которые читая мое собрание, из древних русских летописцев мне к дополнению сообщали, как в части второй в примечаниях показано»⁵⁷. Отже, на момент укладання цієї глави історик переправив ім'я Єропкина на Хрущова у примітці до проекту Романа. Між тим, є можливість встановити *terminus ante quem* для остаточної правки тексту примітки до Романового проекту.

Найраннішу стадію роботи над першою частиною відбиває список Бібліотеки РАН (БРАН, ВР, збір. Татищева, № 3, 1.5.66)⁵⁸. В цьому списку глави, починаючи з п'ятої (в тому числі й глава 7), мають подвійну нумерацію, що збільшує їх номер на одиницю (так, сьома глава за першою нумерацією була шостою). Збільшення номерів відбулося внаслідок вставки Татищевим під номером 4 глави про Іоакімівський літопис⁵⁹. Ця обставина дає змогу датувати завершення сьомої глави часом до середини 1748 р., коли історик став відомим Іоакімівський літопис і знадобилася спеціальна глава про нього. Таким чином, заміна Єропкина на Хрущова сталася після 1746 р. (завершення Академічного списку другої редакції, де ще значиться Єропкін), але до 1748 р., коли була завершена сьома глава першої частини (і де присутні імена обох)⁶⁰.

Насамкінець, очевидно, варто спробувати відповісти ще на одне запитання: чому саме Роману Мстиславичу Татищев вирішив доручити роль реформатора Русі? Справді, коли спробувати скласти враження про цього князя виключно на підставі літописної інформації, виявиться, що Роман, загалом, навряд чи відповідає тій високій репутації, яку має в історіографії. На цьому фоні цілком несподіваним здається монументальний образ галицького князя, який з відомих причин змальовано у вступі до Галицько-Волинського літопису його сина. Здавалося б, Роман не найкраща кандидатура для задуму Татищева. Однак на історика великий вплив справила «Хроніка» Мацея Стрийковського, яку переклали спеціально для нього. А у Стрийковського Роман — фігура загальнооруського звучання і вже 1198 р. подається як «на той час в Русі найсильніша»⁶¹. Та Роман у Стрийковського не тільки «монарх всієї Русі», він — нечуваний тиран, переможець половців, жорстокий придушувач Литви⁶². Роман разом з тим не позбавлений у Стрийковського й реформаторських державних амбіцій: він переносить столицю «монархії Руської» з Києва до Галича, через що пізніше навіть, як повідомляє польський хроніст, серед руських князів виникають суперечки⁶³. І хоча у Стрий-

ковського Роман — образ скоріше негативний, проте непересічний і інтригуючий, і тому на тогочасному загальному фоні посередніх південноруських князів цілком придатний для місії, покладеної на нього Татищевим.

Завершити ці спостереження над текстом конституційного проекту 1203 р. хотілося б ще одним коментарем. Констатація підробності, неавтентичності одного місця (чи навіть кількох) у величезній «Истории Российской» ніяким чином не може кинути тінь на всю працю. Очевидно, вона ще раз засвідчує відомий факт: твір Татищева значно більш складне і неоднозначне утворення, ніж нам того часом хотілося б, а уявлення про достовірність, історичність, вимисел та обов'язок історика на початку XVIII ст. сильно відрізняється від нинішніх. І, можливо, там, де ми сьогодні проводимо грань між цими поняттями, людина тієї епохи не бачила нічого іншого, крім можливості зайвий раз довести слушність відомого афоризму «Історія — вчителька життя».

¹ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 420.

² Більш вірогідним, однак, видається, що усі ці події сталися 1203 р. (див: Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX — XIII вв. — К., 1985. — С. 119).

³ Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 3. — С. 169 — 170.

⁴ Соловьев С. М. Сочинения. — М., 1988. — Т. 2. — Кн. 1. — С. 562, 706. У примітці Соловйов без коментарів переповідає Татищева.

⁵ Ключевский В. О. Сочинения в 9 тт. — М., 1987. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 340 — 341.

⁶ Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. — К., 1991. — С. 267, прим. 4.

⁷ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 153; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв. — М., 1982. — С. 495 — 496.

⁸ Котляр Н. Ф. Указ. соч. — С. 119 — 121.

⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. — К., 1980. — С. 183; Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 155.

¹⁰ Татищев В. Н. История Российская. — С. 257.

¹¹ Див: Валк С. Н. О рукописях второй редакции второй части «Истории Российской» В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — С. 18 — 19.

¹² Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 257, 304, вар. 65, 67.

¹³ Валк С. Н. О рукописях второй редакции. — С. 19.

¹⁴ Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части «Истории Российской» В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 4. — С. 24.

¹⁵ Див: Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3, С. 287. — вар. 453, 455.

¹⁶ Див: Там же. — С. 287, вар. 454, 456.

¹⁷ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 328 — 329.

¹⁸ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 169, вар. 1-1.

¹⁹ Див., напр.: Там же. — Т. 3. — С. 165; Т. 4. — С. 325; Т. 3. — С. 168; Т. 4. — С. 328; Т. 3. — С. 176; Т. 4. — С. 333; Т. 3. — С. 183; Т. 4. — С. 340.

²⁰ Грушевский вважав це повідомлення «довольно вероятным» (Грушевский М. С. Указ. соч. — С. 267), але, на наш погляд, слушність має М. Ф. Котляр, який вважає це власною здогадкою Татищева (Котляр Н. Ф. Указ. соч. — С. 119).

²¹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 457.

²² Валк С. Н. О рукописях второй редакции второй части. — С. 8, 12 — 13.

²³ Там же. — С. 8. Хоча Татищев неодноразово запевняв і в попередні роки, що переклад «Історії» сучасною мовою ним здійснюється (див: Андреев А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. // Исторический архив. — М., Л., 1951. — Т. 6. — С. 250, 252), загалом же, треба гадати, підготовка другої редакції тривала з 1749 до середини наступного року. 16 березня 1749р., пишучи раднику Академії наук І. Шумахеру, Татищев просить того прискорити присилку книжок, щоб, закінчивши з першою частиною, взятися до другої. У листі ж до Шумахера від 30 липня 1750 р. Татищев сповіщає про початок переписування набіло другої частини (Андреев А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. — С. 297).

²⁴ Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части. — С. 17. У листі від 1 травня 1746 р. Татищев писав Шумахеру: «Я же Академии часть оконченную и набело переписанную рускую историю с примечаниями... пришло и, надеюсь, дней через десять отправлю» (Андреев А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. — С. 250).

²⁵ Там же. — С. 21.

²⁶ Там же. — С. 22 — 23.

²⁷ Там же. — С. 23.

²⁸ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 491.

- ²⁹ Див: Корсаков Д. А. Из жизни русских деятелей XVIII в. — Казань, 1891. — С. 324.
- ³⁰ Там же. — С. 306. Як видно, це було правилом серед однодумців Волинського. Він і сам любив на «конфіденціях» говорити про нинішній стан Російської держави, проводячи паралелі між сучасними подіями та аналогічними випадками з історії. Більше того, спосіб читання історичних творів, подібний до читання Татищева, коли з них переважно вичитувалися прецеденти сучасним порядком, був звичайний для Волинського та його конфідентів. Таким же чином читався принесений Єропкіним Юст Ліпсій, про коментарі якого на Таціта Волинський відгукувався: «Книга ця не для читання у нинішній час!» (Там же. — С. 305).
- ³¹ Валк С. Н. Рукописи второй редакции второй части. — С. 13.
- ³² Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 248.
- ³³ Там же. — С. 170.
- ³⁴ Там же. — Т. 2. — С. 263 — 264.
- ³⁵ Там же. — Т. 3. — С. 170.
- ³⁶ Там же. — Т. 2. — С. 260.
- ³⁷ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 249. Татищев відсилає до прецеденту розподілу землі Володимиром між своїми синами, яку супроводжує ремаркою: «Сей к великому государству вреду раздел детям начал отец его Святослав, но по смерти Ярослава более учинилось, как в главе 44 и 45 показано» (Там же. — Т. 2. — С. 234).
- ³⁸ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 229.
- ³⁹ Там же. — Стп. 230.
- ⁴⁰ Там же. — Стп. 256.
- ⁴¹ Там же. — Стп. 262.
- ⁴² Татищев В. Н. История Российская. — Т. 3. — С. 201 — 204, 267 (друга редакція); Т. 4. — С. 353 — 354, 462 (перша редакція).
- ⁴³ Корсаков Д. А. Указ. соч. — С. 314. До речі, сам Корсаков сумнівався щодо свідомої фальсифікації з боку Татищева, складаючи провину на Волинського.
- ⁴⁴ На жаль, праця останнього (Два памфлета времен Анны Иоановны // Известия Императорской Академии наук по отд. русского языка и словестности. — 1858. — Т. 7) лишилася для мене недоступною.
- ⁴⁵ Зверну увагу лише на найочевидніші похибки стилізатора. Слово «годе» («яко годє») вжито Татищевим у значенні «як слід», в той час як в автентичних давньоруських текстах вживається на позначення «вгодно», «завгодно» (Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.). — М., 1989. — Т. 2. — С. 347 — 348). «Лист» у значенні «грамота» починає вживатися лише в Литовський період (Там же. — Т. 4. — С. 405). Слово «подходити», яке Татищев перекладає як «искать способа», словником невідоме. «Клюкопата», утворене істориком від іменника «клюка» (лжа, неправда), могло б мати форму лише «клюкава» (хоча жіночий рід такого прийменника не зафіксований) (див: Словарь. — Т. 4. — С. 223 — 224; Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 1. — СПб., 1893. — Стп. 1230). «Думчий» в значенні «радник», очевидно, утворене за аналогією з пізнішими московськими титулами, в давньоруському тексті міг стояти лише іменник «доумьца», «доумьца» (Словарь — Т. 3. — С. 99; Срезневский И. И. Материалы. — Т. 1. — Стп. 744). Нарешті, автор уривку не завжди точно знає значення вживаних ним слів. Так, «семо» (суди) вжито у значенні «зараз» («Иж сих не казниши семо, яз утро иду от тебе»). Так само помилково вживається подвійне число («ваю») для позначення множини.
- ⁴⁶ До речі, ці два сполучники в такій формі словниками не зафіксовані, зустрічаючись лише як «аче», «ижє».
- ⁴⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 351 — 353.
- ⁴⁸ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 217.
- ⁴⁹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 354.
- ⁵⁰ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 228.
- ⁵¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 493.
- ⁵² Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 354.
- ⁵³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 489.
- ⁵⁴ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 462.
- ⁵⁵ Андреев А. И. Труды В. Н. Татищева по истории России // Татищев В. Н. История Российская. — Т. 1. — С. 27.
- ⁵⁶ Білова переписка першої частини завершилася, як видно з листа Татищева Шумахеру від 30 липня 1750 р. (Андреев А. И. Переписка В. Н. Татищева за 1746 — 1750 гг. — С. 297).
- ⁵⁷ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 1. — С. 125.
- ⁵⁸ Валк С. Н. О рукописях первой части «Истории Российской» В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1963. — Т. 1. — С. 59 — 60.
- ⁵⁹ Там же. — С. 63.
- ⁶⁰ Щоправда, можливо, Татищев в даному разі мав на увазі таємничий смоленський літопис, наданий йому Хрушовим, з якого автор «Історії Російської» щедро рукою черпав відомості для 2-го та 3-го томів (Татищев В. Н. История. — Т. 2. — С. 216, 226, 235, 238, 315; Т. 3. — С. 250, 251, 253, 270; Т. 4. — С. 414, 415, 434, 451, 452, 469). Сам літопис описано Татищевим так: «Оной продолжен до нашествия Ярославля к Батью, но конец не дописан, знатно, с чего списыван нечто пропало и оной, может, ныне отыскать удобно» (Т. 4. — С. 414). З невідомих причин цю характеристику літопису, що міститься у Воронішовському списку, в подальшій редакції історик випустив (пор.: Т. 2. — С. 205, 309, вар. 109). Ясна річ, цей літопис досі не ідентифіковано. Він інтригує кількома обставинами. По-перше, його відомості або унікальні, або збігаються лише з повідомленнями не менш загадкового Розкольнічного літопису.

По-друге, в літопису Хрущова містилися відомості тотожні інформації польських хроністів, зокрема Стрийковського. Так, наприклад, хрущовський літопис знає (за Татищевим) один з різновидів легенди про Мономахові дари, згідно з яким Володимир Всеволодович одержав їх від «воеводи корсунського» під час походу на Кафу (Т. 2. — С. 315; Т. 4. — С. 434). Цю легенду викладає Стрийковський, але запозичує її, як відомо, з Герберштейна. Очевидно, зрозумівши цю свою похибку, Татищев вилучає згадку про хрущовський літопис у другій редакції (пор. Т. 2. — С. 315; Т. 4. — С. 434). По-третє, хрущовський літопис відомий Татищеву вже під час створення першої редакції, але він продовжує черпати з нього й при роботі над другою (пор.: Т. 2. — С. 216, 226; Т. 3. — С. 253, 270), інколи супроводжуючи ці доповнення такими незрозумілими ремарками: «В манускрипте Хрущова сия битва с великою хитростію Литвы пространно описана, но у меня в то время выписки утратилась, а внесено из Хрущова, согласуя с другими» (Т. 3. — С. 270, приписка Воронцовського списку). Нарешті, що для нашої теми найголовніше, навіть в цьому випадку Татищев вагається, на чю адресу записати заслугу відкриття цього літопису — Хрущова чи Єропкина. Так, описуючи під 1182 р. усобицю «Василька Дрогочинського» з Володимиром Борисовичем «мінським», історик у першій редакції подає таку примітку: «Сие взято из летописца Еропкина, а в протчих пропущено, из чего видно, что на Волини в сии времена историков не было или были, да нас не дошли» (Т. 4. — С. 451 — 452). Натомість у другій редакції в аналогічній примітці читаємо: «Сие взято из манускрипта Хрущова, а прочих пропущено. Из сего видно, что некто в области Полоцкой писатель Нестору летопись дополнял» (Т. 3. — С. 251). Знаменно, що Татищев не тільки змінює ім'я власника літопису, але і походження рукопису: якщо в першому випадку воно волинське (очевидно, мало зв'язок з Васильком Дрогочинським), то в другій редакції — полоцьке. Однак, незважаючи на це, в главі «О последовавших Нестору летописателях» Татищев чомусь стверджує, що літопис Хрущова написано в Смоленську (Т. 1. — С. 122).

⁶¹ Kronika polska, Litewska, zmuńska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. — Warszawa, 1846. — S. 209.

⁶² Ibidem. — S. 211.

⁶³ Ibidem. — S. 211 — 224.